

התפיסה הקורבנית חלחלה לזיכרון השואה בישראל – ריאיון עם אריאל הורוביץ

הסופרת והבמאית פרופ' מיכל גוברין נולדה בתל אביב, כתבה דוקטורט בפריז, אך אהבתה הגדולה, שממשיכה להסעיר אותה גם בספרה החדש, היא ירושלים. בריאיון איתה מדברת גוברין על מודל הזוגיות המסמל בעיניה את המיתוס היהודי, מספרת על קשריה עם הרב סולוביצ'יק, עם הרב צבי יהודה קוק ועם הפילוסוף ז'ק דרידה, וגם קוראת לחשיבה מחודשת על זיכרון השואה

התפרסם באתר "מקור ראשון" בתאריך: 10.12.2019

אף שירושלים מככבת ברבים מספריה, פרופ' מיכל גוברין נולדה בכלל בתל אביב. לירושלים הגיעה כבחורה צעירה אחרי שהשלימה לימודי דוקטורט בפריז. העיר הזו, שבה היא מתגוררת כבר ארבעים שנה, ממשיכה לסקרן אותה ולהסעיר אותה, והיא עומדת במוקד ספרה החדש והאחד עשר במספר "ירושלים, מקום התאוה" (הוצאת הקיבוץ המאוחד).

אנחנו נפגשים בביתה שבשכונת רחביה. גוברין, סופרת, חוקרת ובמאית תיאטרון, מתגוררת במרחק כמה בתים מהבית שבו גרתי אני עד לא מזמן, ואנחנו מפליגים בשיחה על האזור האהוב כל כך על שנינו. במסדרון קיר ענק של ספרים שנמשך אל תוך חדר העבודה, אך גוברין מוליכה אותי אל הסלון, עם יצירות אמנות על הקירות ופסנתר שחור. אני שואל אותה על ירושלים שלה, שלאורך כל הספר נעה ממעמד של דימוי וסמל למעמד של עיר קונקרטי ומוחשית בעת ובעונה אחת, וגוברין מחייכת.

לכתוב את המיתוס מחדש

"אני קוראת את המיתוס היהודי דרך תבנית הזוגיות", היא אומרת. "כמובן שזו רק תבנית אפשרית אחת. בקריאה שלי, לבחירה של אלוהים בעם ישראל יש ממד ארוטי, שמגולם בדמותה של הרעיה כפי שאנחנו מוצאים בשיר השירים. מתחילת הדרך זו זוגיות סוערת ומורכבת, שיש בה אובדן אמון הדדי: העם מאבד אמון באלוהים, ואלוהים מאבד אמון בעם, וכך כל המערכת רוטטת. ברגע מסוים, בספרי הנביאים, הדמות של עם ישראל בקשר הזה הופכת ל'בת ציון', שמזוהה עם ירושלים. ירושלים ובת ציון הופכות למטפורות של העם, וכך אותה מורכבות שנוצרה בקשר בין יחסי העם ואלוהים מואצלת על ירושלים.

"לפני החורבן היחסים מגיעים לשפל. אנחנו מוצאים נבואות שמעמידות את הגבר הכועס אל מול האישה הנואפת, והקשר עולה על שרטון. מה שמעניין הוא שהנבואות הקשות הללו וההאשמות כלפי ירושלים מצוטטות, ככתבן וכלשונו, בכתבים אנטישמיים נוצריים. כלומר, אנחנו למעשה סיפקנו לאויבים שלנו את מילון המונחים ששימש נגדנו. ואכן, העמים האחרים נמצאים כל הזמן ברקע. לאורך כל הדרך הזוגיות בין אלוהים לעם ישראל היא אמנם זוגיות אינטימית מאוד אך היא קיימת בריש גלי – 'וידעו כי אני ה'". היא תמיד מול הגויים, ויש בה תמיד קנאה של העם שלא נבחר – עמלק, ישמעאל."

ואז מגיע החורבן, שהוא מין נקודת אפס ביחסים.

"נכון. באיכה נכתב במפורש 'השיבנו ה' אליך ונשובה'. יש רצון מצידנו להדדיות אבל הוא כבר לא מתאפשר. אחרי החורבן מתחולל השינוי הרדיקלי במיתוס היהודי, שמעיד על יכולת הגמישות וההשתנות של היהדות. חז"ל מקיימים את הקודש ללא בית מקדש, פונים לאלוהים ולא שומעים ממנו תשובה, ובתהליך הזה מתחזקת דמותה של ירושלים כמתווכת של השכינה והתורה: היא זו שעונה לנו, מרחמת ובוכה.

"השלב הבא בסיפור הוא עליית הציונות, שמחייבת, בעיניי, שינוי נוסף במיתוס. כלומר, כמו שאחרי החורבן העם שורד והיהדות שורדת בזכות חז"ל שידעו לשנות את המיתוס, לכתוב אותו

מחדש ולהעביר את המוקד לאדם ולמצוות שהוא מקיים, כך גם היום, אחרי אירועים לא פחות דרמטיים שעברו על העם – השואה והקמת מדינת ישראל – תפקידנו הוא לשנות את המיתוס.

למה הציונות מחייבת שינוי נוסף של המיתוס? איזה משבר יצרה הציונות לדעתך?

“הציונות מגיעה לכאן עם הגעגועים של כל הדורות לארץ ישראל, עם שפה של כיבוש הארץ וכיבוש העבודה, ונוצרת זיקה עמוקה לארץ ולאדמה. אבל הציונות גם יצרה מצב שבו אנחנו כבר לא צריכים להתגעגע, מכיוון שהגענו. הקריאה שלי במיתוס היא שבין בני הזוג תמיד יש חלל פנוי, ממד של געגוע. מהו העולם אם אין בו ממד של געגוע? איך אפשר ליצור רוחניות שיש בה גם ריחוק מן המקום שאנחנו מצויים בו? איך אפשר להיות כאן, וגם להתגעגע?

“צריך גם לזכור שבפעם הראשונה בהיסטוריה היהדות היא ריבונית בירושלים, כאשר יש עוד שתי דתות שמתאוות אליה. איך אנחנו מתמודדים עם התשוקה של האחר? הטענה שלי היא שאי אפשר להתבונן על חזרת העם היהודי לארצו בלי המהפכה המיתית שהיא מחוללת בשלוש הדתות המונותאיסטיות, כששתי הדתות האחרות נבנו במשך שנים על ביזוי הדת שלנו. גם הדתות הללו צריכות לקבל את הנוכחות שלנו. כל אלה שינויים מיתיים, שהשינויים המדיניים והפוליטיים לא יכולים להתחולל בלעדיהם.

“אני אופטימית, משום שאני מזהה את ממד הגעגוע בכל מיני מקומות. הוא קיים. אפשר לראות אותו בחיפושים הרוחניים, בפנייה לעבר היוגה והמדיטציה, וגם בהתחדשות היהודית. אפילו בעצם החיים כאן יש זיק של רוחניות – מי שבוחר לחיות בארץ ולשלם את המחיר על החיים כאן, יש בו ממד רוחני מסוים. אז כן, באהבה לארץ יש הרבה מן הגעגוע, ואני חושבת שצריך לקרב בינה לבין חומרים מן המיתוס שאולי לא נמצאים היום בחזית.”

הפרק הנוכחי בציונות

כדי לשמר את ממד הגעגוע גם מתוך המקום הישראלי-ריבוני מציעה גוברין את מודל השמיטה. השמיטה הופיעה בספר אחר שלה, “הבזקים”, רומן שכתבה ב-2002 ומתאר את סיפורה של אילנה צוריאל, אדריכלית ישראלית שהיגרה מהארץ וחזרת אליה כעבור שנים כדי לתכנן, בהשראת רעיון השמיטה, “מונומנט שלום” אוטופי על הר העצה הרעה בירושלים.

“הכתיבה הספרותית היא המעבדה הראשונה שלי”, אומרת גוברין, “ומתוכה נובעת ההגות. אני חושבת שהשמיטה מצליחה לשמר את היחס אל הארץ כשלנו ולא־שלנו בעת ובעונה אחת. איך מצליחים להיות בתוך המקום, אך לא לבעול אותו בצורה גסה, לשמר איזו עדינות ביחס אליו. ירושלים היא מן המקומות שתובעים זאת מאיתנו יותר מכול, משום שהיא תמיד הכילה בתוכה אחרים, והיא לא ניתנה לבעלות חרישית.”

“היחס שלנו לארץ הוא ייחודי. א”ב יהושע כתב ‘בזכות הנורמליות’, אבל אני בזכות האי-נורמליות. אני חושבת שהיחס של עם ישראל לארצו הוא לא יחס נורמלי, רגיל. להפך, הוא יחידאי, והוא אינו דומה, למשל, ליחס של הצרפתים לצרפת, במובן הזה שהארץ היא שלנו על תנאי, ואנחנו זוכרים את הנתינה, ואת העובדה שתמיד היו כאן עמים אחרים, וחובה עלינו לזכור את הגר שיושב בתוכנו.

“השמיטה הייתה גם אופק מוסרי, כשפעם בשבע שנים פותחים את הגדרות, שומטים את הכספים, וביובל כל אחד חוזר לנחלתו והעבדים משתחררים. איך מכניסים אלמנט כזה לתוך עולם קפיטליסטי ליברלי דורסני? בעיניי, זו ניאורציונות. ייתכן שבפרק הראשון של הציונות צריך היה לקחת טורייה ולתקוע באדמה, אבל היום, אחרי שנכנסנו לארץ והתיישבנו בנחלה, אפשר לחשוב על השמיטה, על היחס המיוחד שלנו לארץ, אם זה חוף הים, השמורות, מאגרי הנפט, אוצרות ים המלח – וירושלים.”

את קוראת לזה ניאראציונות, ובוחרת להישאר בתוך המסגרת של הציונות. אחרים יטענו שהפרק של הציונות הסתיים.

"אני לא חושבת שהציונות הגיעה לידי מיצוי. לא סיימנו לכתוב את הפרק של הציונות. אנחנו נמצאים היום בפרק אחר, שבו אי אפשר לדבוק באופן אוטומטי בערכים שהיו נכונים לפני מאה שנה. עלינו לחשוב מהי הציונות של היום, ומה היא תובעת מאיתנו. קח למשל את היחס להר הבית. אף צד לא מצליח לשמוט את האחיזה שלו מההר, משום שהר הבית נוגע בנקודה האינטימית ביותר, זו שאתה לא רוצה שאף אחד אחר ייגע בה. כל אחד מהצדדים צריך להכיר בכך שזו נקודה אינטימית מאוד של האחר, וזו המציאות, ומתוכה צריך לבוא לירושלים לא רק כגבר שכובש את האהובה, אלא גם כבן שחוזר לאמו, שחובקת את כל בניה. וכן, אני מאמינה שאנחנו מקום בהתהוות. אם נחשוב שהגענו, נאבד את הדינמיות של ההתהוות, ההמצאה מחדש, את שאילת השאלות המתמדת."

זיכרון אחר של השואה

גוברין נולדה ב-1950 בתל אביב. אביה, פנחס גוברין, היה איש העלייה השלישית וממייסדי קיבוץ תל יוסף, ודודה, עקיבא גוברין, היה חבר כנסת ושר מטעם מפא"י. אמה, ילידת קרקוב, הייתה ניצולת שואה. "בילדותי לא ידעתי שום דבר על העבר של אמי", אומרת גוברין. "היא למדה משפטים, הייתה נשואה ואם לילד, ובשלב מסוים, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, היא מתחברת עם תשע נשים נוספות, חניכות בית יעקב בקרקוב, והן הופכות לקבוצה של עשר נשים שמחזיקות האחת את השנייה במחנות ההשמדה ובצעדות המוות, במין התקוממות רוחנית – מדליקות נרות חנוכה באושוויץ, שרות זמירות שבת כשהן דוחפות עגלות בבירקנאו, עושות סדר פסח.

"לא ידעתי שום דבר מזה כשהייתי ילדה. היינו נוסעות לחברות של אמא בבני ברק, ולא הבנתי מה עושים שם. רק 20 שנה אחרי מותה של אמי מצאתי בהערת שוליים את העובדה שהיא הייתה מפקדת הבריחה של כל האזור הבריטי של גרמניה, והעלתה לארץ שלושים אלף איש בעלייה לא-לגלית. אבל היא לא סיפרה שום דבר, והיא גם הורידה את המספר שנחקק על ידה. זה היה דור שלא סיפר."

אז למעשה לא גדלת בתודעה של דור שני.

"אני לא יודעת מה לומר. כיוון שאבא היה איש העלייה השלישית ואמא דיברה עברית, שפת הבית שלנו הייתה עברית, והשואה הייתה דבר שמדברים עליו בבית הספר. זה לא היה נושא שדיברו עליו בתוך הבית, אבל כשהם היו הולכים לדודה שלי, ההורים היו מדברים פולנית ולא הייתי מבינה. בדרך זו או אחרת גדלתי בתחושה שיש סוד."

העניין של גוברין בשואה הביא אותה בשנת 2012 לפנות למכון ון-ליר בהצעה להקים קבוצת מחקר רבת-חומית שתעסוק בזיכרון השואה. לקבוצה קראה גוברין "העברת זיכרון ובדיון", ובעקבות הדיונים הפוריים, שנמשכו שלוש שנים, כתבה גוברין חוברת התכנסות, מעין הגדה ליום השואה, שמונחלת על ידי מכון הרטמן ומשמשת בתי ספר וקהילות ברחבי הארץ.

"השם 'העברת זיכרון ובדיון' הוא שם פרובוקטיבי", אומרת גוברין. "בסופו של דבר, אין לנו זיכרון. מי שלא היה שם לא יכול לזכור את מה שהיה שם – הוא יוצר בדיון. כמו שסופר אוסף מסמכים וסרטים ועדויות, ויוצר מתוכם תבנית שהוא קורא לה 'שואה', כך גם אנחנו. ההנחה הייתה שאם זה בדיון ואנחנו בונים אותו, יש לנו אחריות על הבנייה הזו. אם זיכרון השואה בדורנו הוא תוצר של עיצוב, עלינו לקחת אחריות על העיצוב הזה. אבל צריך להבין שאין לנו זיכרון של ברגן בלזן, וזו העמדת פנים, לחשוב שאנחנו יכולים להיכנס לתוך השאול כדי להזדהות איתו. לא היינו שם."

כשמסתכלים על זיכרון השואה כיום בישראל, אפשר לראות כמה מגמות: החלל שנוצר עם מותם של ניצולי השואה, התכנסויות כמו "זיכרון בסלון", וגם שימוש פוליטי בשואה, שמיד נקשרת לאיראן ולאיומים אסטרטגיים אחרים. איפה את נמצאת ביחס למגמות האלה?

"עיצוב השואה בישראל עבר הרבה מאוד גלגולים, והוא תמיד שירת את ההווה. אין לנו מקום במוח לארכיונים – אנחנו זוכרים כדי לשרת את ההווה שלנו, כדי להבין מה אנחנו עושים עם זה, מה לקחת איתנו. אחת הדרכים לזכור הייתה הדרך האירופית הנוצרית, שקראה לשואה Holocaust, שפירושו 'קרבן עולה'. למעשה, זו הטמעה של השואה במיתוס הנוצרי, שמעניק למוות ולייסורים מעמד של קדושה. המונח 'הולוקוסט' העניק לעולם האירופי הנוצרי, רווי האשמה על השואה, מין תבנית מיתית שבה אפשר יהיה להכיל את האירוע הזה ולצאת מהבלתי נסבל אל המשמעות, מין תקווה שהזיכרון של המוות יכפר על מה שקרה, כמו בדוקטרינה הנוצרית הקלאסית.

"התפיסה הקרבנית הזו חלחלה גם לזיכרון השואה בישראל. למעמד הקרבן יש הילה של קדושה – הוא מפתה, כי לקרבן יש פריבילגיה וכי הקרבן תמיד צודק, אבל מדובר בבגידה מוחלטת בתפיסה העצמית של הנספים. רובם הגדול לא ראו את עצמם כקרבנות, וכשאנחנו מאמצים את התפיסה האירופית הזו, שמקדשת את הסבל והמוות, אנחנו למעשה כופים על הנספים תיאולוגיה שהיא הפוכה למאבק שלהם לא להיות הקרבנות, לא להיות קדושים מעונים במובן הנוצרי. תחת המונח 'זיכרון השואה' אפשר לשווק הרבה סרטי זוועה, תחת האצטלה הצדקנית שאנחנו בעצם זוכרים את השואה. אני חושבת שאנחנו לא יכולים להתאים לסיפור הנוצרי, והכניסה לעמדת הקרבן היא הרת אסון.

"תחשוב למשל איך אנחנו זוכרים את סבל מצרים. אנחנו לא מלקים את עצמנו ולא חוזרים להיות עבדים, חוץ מקצת מרור על השולחן, אלא מצוויים: 'וזכרת כי עבד היית'. היינו עבדים, ולכן בוא נראה מה גרם לעבדות. לא ננציח את העבדות, אלא נמשיך במאבק בלתי פוסק כמה שגרם לעבדות, נעצור את העבודה בכל שבת, ונעשה שמיטה ויובל וחוקים שיגנו על היתום והאלמנה. כך גם ביחס לשואה. בתוך התהומות הכי גדולים שנפש האדם יכולה להגיע אליהם, איפה אתה נמצא? איך אתה לא נשבר, איך אתה מוצא את שביב האנושיות במקום שיש בו הסתר פנים אנושי מוחלט? אתה לא צריך לחשוב על תאי הגזים, אלא איך אתה מדיר אנשים אחרים, איך אתה יוצר הבדלה אנושית בחיי היום-יום שלך."

מה דעתך על המסעות לפולין?

"זה דבר מאוד מורכב. אני לא יכולה להתעלם מהעוצמה הרגשית שבעלייה לרגל, משום שאותי זה טלטל, ולצד זאת אי אפשר לנסוע רק למקומות המוות. בפולין שלפני השואה הייתה ממש מדינת יהודים, וצריך לנסוע לא רק לבית הקברות, אלא גם לארצות החיים. אני גם לא בטוחה שאני מזדהה עם המסר שיוצא מהמסעות האלה. נכון שנאבקו בנו כשלא הייתה לנו מדינה ולא היו לנו טנקים, ונכון שאנחנו מתגייסים היום לצבא כדי להגן על עצמנו, אבל השואה לא הייתה טיטוס שכובש את ירושלים ומחריב את הארץ.

"גם הגירווי הרגשי הזה, שמוכרחים לבכות מול ערמות הנעליים והשיער, לא מדבר אליי. אני שואלת: איך הרגש יכול להזין את המקום המוסרי, האנושי, ולא רק את המקום הלאומני? האחריות שלנו היא לעצב את הזיכרון של העולם, ואנחנו לא עושים את זה. אנחנו נשארים בעיצוב הזיכרון היהודי הישראלי. התפקיד שלנו כמוקד של השואה הוא להפוך את הזיכרון לסמל לעולם כולו, ובמקום זאת אנחנו מסתגרים בנרטיב היהודי."

הסכמות מגדולי הדור

בצעירותה נסעה גוברין לפריז וכתבה עבודת דוקטורט חלוצית בנושא תיאטרון וחסידות. כשחזרה לארץ החלה לביים בתיאטרון הבימה, בקאמרי ובתיאטרון החאן, ובהמשך גם

בפסטיבלים ובתיאטרות ברחבי העולם. עוד קודם לכן, בשנות כתיבת הדוקטורט, החלה לפתח קשרים עם אנשי רוח בולטים – הרב סולוביצ'יק בבוסטון; הרב צבי יהודה קוק וגרשם שלום בירושלים; בפרויז פגשה את עמנואל לוינס, ואת מי שיהפוך לידיד קרוב שלה, הפילוסוף הצרפתי ז'אק דרידה, אבי הדקונסטרוקציה ומחשובי הפילוסופים במחצית השנייה של העשרים.

"כשכתבתי את הדוקטורט, רציתי לקבל הסכמות מגדולי הדור", מספרת גוברין. "לא עניין אותי לדבר בצורה ביזארית ומחוץ למסורת, ובאופן אינטואיטיבי הרגשתי שחשוב לי שהדברים האלה יהיו קשורים לדני"א שלהם. נסעתי לבוסטון ופגשתי את הרב סולוביצ'יק לפגישה ארוכה ומכוננת. פגשתי איש שיחה נעים, בקיא בתיאטרון של סוף המאה ה-19, והוא נתן לי דוגמה בהקשר של הלכות אבלות – בכל מסורת יש הלכות אבלות, אבל במסורת היהודית, ההלכה והמעשה מעצבים את הנפש, ומתוך המחוות ההלכתיות נוצר הלך הנפש המיוחד.

"בירושלים פגשתי את הרב צבי יהודה קוק. זה היה בסביבות חג סוכות בבית הקטן שלו בגאולה. אני זוכרת שהתלמידים חיכו בחוץ ואני נכנסתי פנימה. הוא דיבר איתי על תיאטרון ומשחק, וקראנו יחד את 'נשמות מעולם התוהו' מספר 'אורות', ועוד מאמר של אביו על הרמב"ם. ישבתי אצלו כמה וכמה פעמים ביחידות, והוא שלח לי מכתב לפרויז. אני חושבת שדווקא השאלות שלי, שבאו מתוך תחושת מחויבות אבל ממקום אחר לגמרי, עוררו אמון ורצון לקשר."

את ז'אק דרידה פגשה גוברין כשישבה כשומעת חופשית בסמינר שלו בפרויז. במהלך השיעור ציטט דרידה בצרפתית את הפסוק 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה', ולאחר השיעור ניגשה אליו גוברין הצעירה והציעה בעדינות תרגום מדויק יותר למילה העברית 'תמונה'. דרידה קיבל את ההערה, והטיל על גוברין להכין הרצאה על הנושא שבוע הבא. "ניסיתי להתחמק, אבל זה לא עזר לי", היא מחייכת.

הקשר עם דרידה נמשך במרוצת השנים הבאות, בביקוריו בישראל ובפגישות משותפות בניו יורק – אחת מהן הולידה את הספר "גוף תפילה", שראה אור ב-2013 ומכנס הרצאות של גוברין ודרידה על תפילה. בספרה החדש מקדישה גוברין פרק לחברות ביניהם ולביקורים של דרידה לירושלים, כולל סיפורים מרתקים על שיטוטיו של הפילוסוף הצרפתי בסמטאות מאה שערים, בכותל המערבי ובהר הזיתים.

"העולם היהודי לא היה לגמרי זר לו", אומרת גוברין על דרידה, יליד אלג'יריה. "אני הייתי אחת מבנות השיח שאיתן הוא היה יכול לחלוק את הנקודה היהודית שלו. כשמסתכלים על הדקונסטרוקציה, יש בה משהו מאוד יהודי, בחירות הפרשנית, בריבוי המשמעויות של הטקסט ובקדימות של השפה כהתגלות. בעיניי תמיד היה בדרידה ממד מטפיזי, והעובדה שהוא הפך להיות נביא החילונים היא חלק מהלך הרוח שיתכן שהוא לא התנגד לו ושיתף איתו פעולה, אבל הייתה לו נקודה של ראיית האינסופיות, היה בו געגוע, ועמדה מורכבת כלפי השאלה היהודית והישראלית.

"זה מרתק בעיניי, לראות יהודי על סף התבוללות שבכל זאת מחזיק את הקשר הזה – מה רוטט שם? מה הנקודה הזו? למה לא לעזוב הכול? דרידה לא התכחש ליהדותו ולאהבה שלו את ירושלים, גם אם היה לו קשה עם המקום הזה, גם אם הוא היה רווי ביקורת על ישראל. אני כותבת בספר על דרידה ועל צלאן כעוד קולות לא שגרתיים של עלייה לרגל לירושלים, אף שהם שונים מהקול שלי. ובסופו של דבר, גם השלילה היא צורה מסוימת של תשוקה."